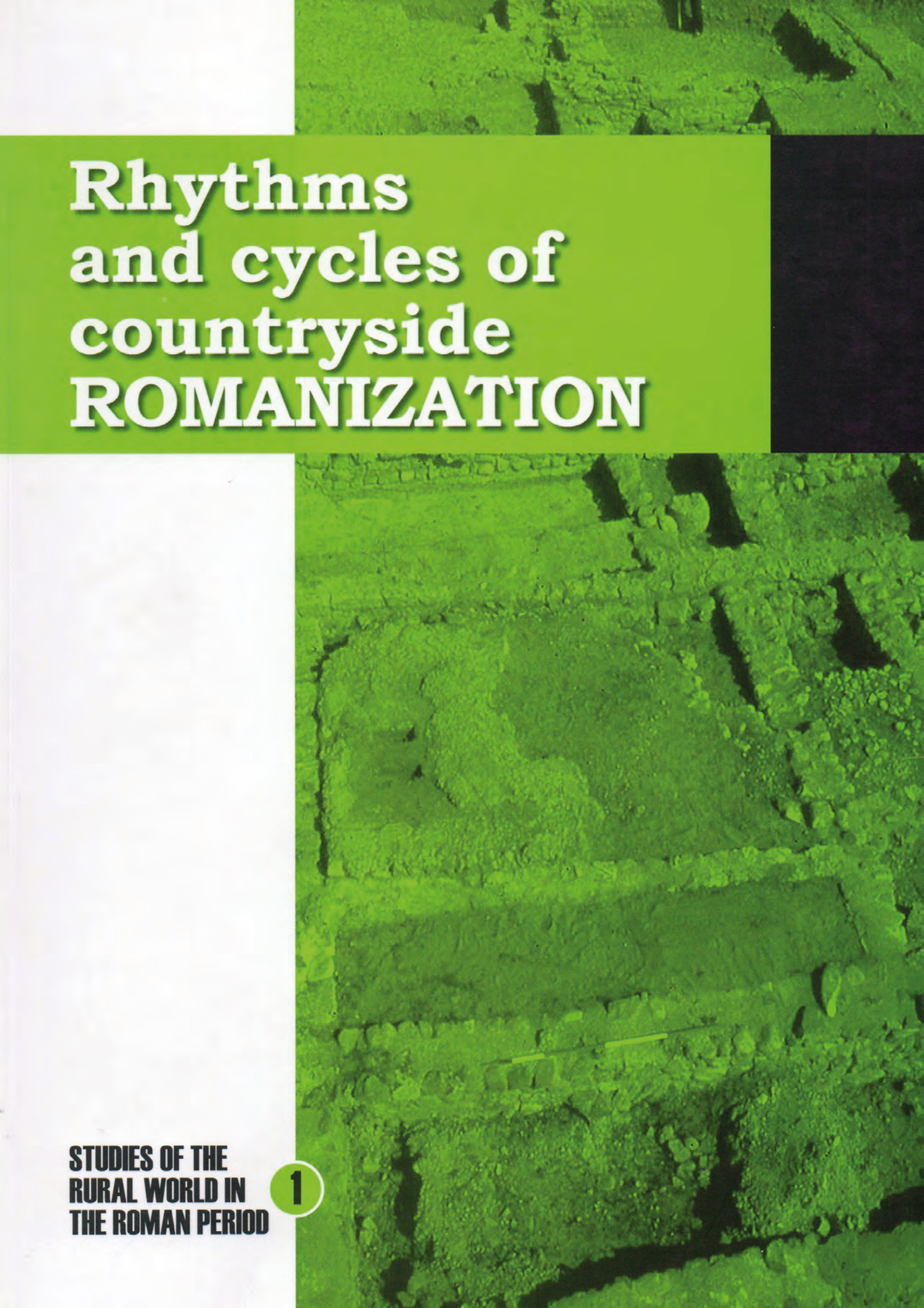

Rhythms and cycles of countryside ROMANIZATION

**STUDIES OF THE
RURAL WORLD IN
THE ROMAN PERIOD**

1

El territori rural a la costa nord-occidental: ritmes i cicles

Josep Burch, Josep Casas, Josep Maria Nolla, Lluís Palahí
Institut del Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona

En aquests darrers vint anys, el coneixement sobre el territori de les antigues *ciuitates* d'*Emporiae*, *Gerunda* i *Aquae Calidae* ha progressat enormement tant en quantitat d'informació com en la qualitat de les dades. Tanmateix -ho veurem de seguida- a l'hora d'intentar definir els grans moments que marquen els ritmes i els cicles de la romanització del camp, ens manquen dades fermes, ben establertes, de la major part d'estacions. Caldrà, novament, fer servir com a pal de pallar les notícies obtingudes d'uns quants jaciments excavats en extensió i en profunditat, i que coneixem en detall. Aquest establiments -l'Olivet d'en Pujol, Tolegassos, Mas Gusó, Pla de Palol o els Ametllers- formaran l'esquelet principal de la nostra digressió, als quals caldrà afegir-ne d'altres que, només parcialment explorats, han proporcionat informació menys precisa però d'innegable interès. Finalment, aquells jaciments reconeguts i prospectats o insuficientment excavats serviran de contrapunt per acabar de confirmar alguns dels grans moments en l'evolució de l'*ager* d'aquelles *ciuitates*.

Les dades aplegades i posades en confrontació ens permeten concloure que hi ha, certament, uns ritmes determinats de tipus general, una manera d'actuar que sembla que segueix unes mateixes pautes sempre, però, en un marc de gran diversitat.

Per resumir i poder observar globalment l'evolució d'aquest problema entre la baixa república i l'alta edat mitjana descriurem les fases que hem pogut identificar en una vil·la romana de llarg abast cronològic i en bon estat de conservació que ha estat completament excavada i que finalment coneixem en el detall que volíem. A partir d'aquest esquema anirem incorporant i assenyalant similituds i dissemblances en relació a les altres estacions rurals del territori que pretenem estudiar.

La vil·la dels Ametllers, a Tossa de Mar, va ser fundada *ex nouo* a les darreries del segle II o inici de l'I aC (fig. 1). Malgrat l'arrasament de les estructures primigènies com a conseqüència del creixement i modificacions substancials de l'edifici a partir dels darrers decennis del segle I aC, es tracta d'una construcció unitària, no gaire gran, on alternen elements propis del món indígena preromà i altres característics del món itàlicoromà (sitges i *dolia*, *tegulae* i *imbrices*, murs de pedra seca, estructura complexa de

l'edifici amb espais de regust i de tradició itàlica...). L'èxit de la fundació se'ns fa palès en les ampliacions i gran creixement posterior (fase 1) (fig. 2).

Durant el canvi d'era, tingué lloc un canvi tan complet i intens que caldria parlar, amb propietat, d'una nova fundació del lloc. La reforma ho afectà tot, i es creà un edifici enorme, monumental i que va saber aprofitar, en benefici propi, una situació dominant a mig aire de la serra, sobre la badia i el mar. En un nivell marcadament inferior, s'edificà les *pars rustica* i *fructuaria* de l'establiment agrícola. Aquestes construccions van fixar definitivament la història del lloc. Les fases posteriors no van ser altra cosa que modificacions i adaptacions, més o menys notables, d'una estructura ben dissenyada. Convé recordar que aquesta fase va significar una forta inversió econòmica lligada al conreu de la vinya amb la construcció o reconstrucció d'un seguit d'establiments satèl·lits situats en lloc de difícil accés dedicats al correu de la vinya i a poder veremar *in situ*. Quan allò deixà de ser negoci, aquells punts perifèrics de recolzament s'abandonaren (Burch *et al.*, 2005) (fase 2) (fig. 2).

Cap a la darrerïa del segle I, hem detectat obres importants i millores significatives, amb la creació d'un *balneum* i la monumentalització del peristil amb la construcció d'un nimfeu i d'una *natatio* que tenen a veure

Figura 1. Plànol de situació dels jaciments esmentats.

amb la captació i aprofitament d'aigua viva procedent del turonet immediat. Algunes troballes d'excavació ens mostren una *pars urbana* luxosa i monumental (fase 3) (fig. 2). A cavall del 200, novament, una intensa activitat constructiva va afectar l'edifici residencial, amb una ampliació i embelliment de l'espai termal, l'aparició de sòls de mosaic (*opus tessellatum*), sales d'aparat sobre hipocausts i altres reformes de menys volada (fase 4a) (fig. 2).

Tanmateix, a partir de mitjan segle III, s'observen, aquí i allí, abandonaments que van afectar el peristil, la *natatio* i les conduccions d'aigua que s'hi relacionaven i tota la *pars rustica* i *fructuaria* del conjunt, situades cap a llevant, que no tornà a funcionar (fase 4 b) (fig. 2).

A mitjan segle IV un seguit de reformes de llarg abast van donar la fesomia darrera a la vil·la que, com a època fundacional (fase 1), va tornar a concentrar-se al lloc d'origen, el que havia estat, des d'August, la *pars urbana* del conjunt. Un petit sector, amb nous paviments de mosaic policromat, concentraria l'espai de poder i representació del *dominus*. La resta de l'edifici es va dedicar a zones de treball i emmagatzematge lligades a l'explotació del *fundus* (fig. 2). Dins de la primera meitat/mitjan segle VI, el lloc hauria deixat d'existir com a tal. Hi continuà havent freqüentacions puntuals i una certa activitat perifèrica però ben diferent; allò que anomenem "vida entre ruïnes" i que sovint detectem després de "l'enfonsament" de l'edifici (Codina *et al.* 2004, 201-212). És, això que hem vist resumit, un reflex de la situació general del territori que estem analitzant? Vegem-ho.

El moment inicial d'aquest procés, el de l'origen de moltes vil·les o, quan les dades són més imprecises, menys treballades o més escadusseres, l'existència d'evidències d'unes preexistències, per donar-los un nom, més o menys contundents, durant la baixa república és, pràcticament, general. Ho veurem de seguida; gairebé totes les estacions ben conegudes posen de manifest la presència de material, restes estructurals i/o nivells arqueològics amb cronologies fermes dins del segle II avançat o primera meitat/mitjan I aC. I tanmateix, el panorama que en resulta és d'una complexitat tan gran que no és gens fàcil interpretar adequadament aquelles dades. Aquesta és una qüestió tan polièdrica, de tants matisos,

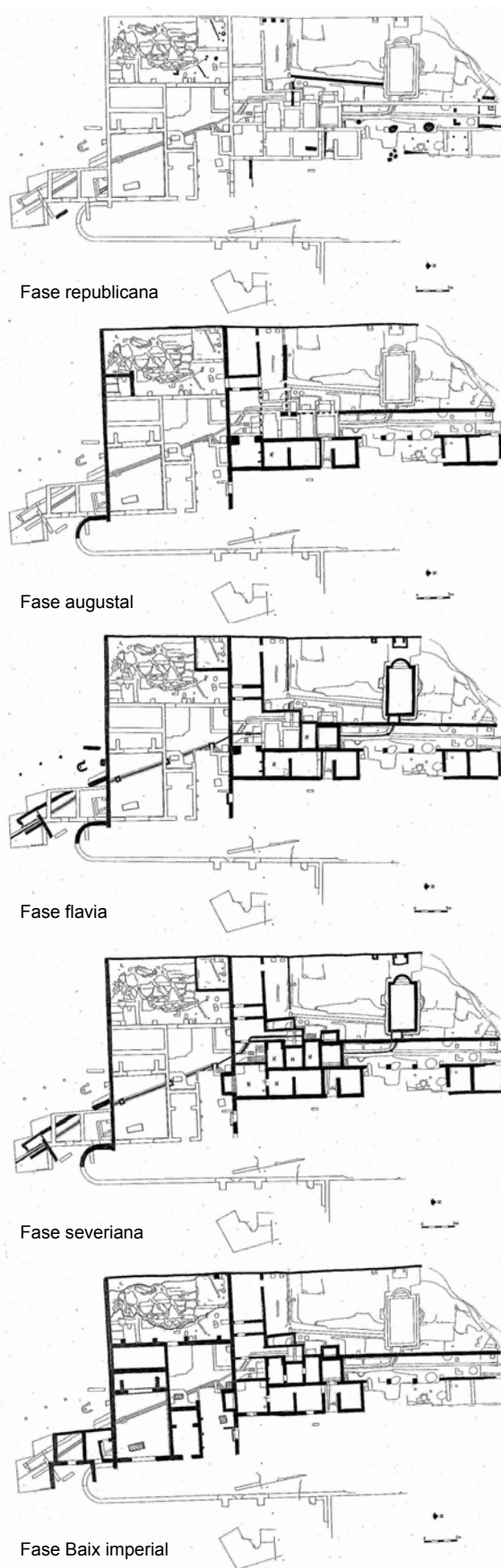

Figura 2. Els Ametllers. Fases constructives.

que caldria analitzar monogràficament no tant per trobar-ne l'entrellat –és encara massa aviat i manquen moltes més excavacions en extensió– sinó per començar a ordenar el material i veure possibles camins enmig de la jungla.

Observem aquest moment, molt ben representat però sense que puguem associar-lo a estructures a l'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva) (Nolla/Ramírez 1995, 60-64, fig. 1, 2, 20 i 21 i 7, 1 a 3; Llinàs *et al.* 2000, 48-58, fig. 1); a Pla de Palol (Nolla, ed. 2001, 81-87) (fig. 1); al Collet de Sant Antoni, a la vil·la (Nolla/Santamaria/Sureda 2002, 98-101) i a la bòbila (Nolla *et al.* 2004, 193-194) (fig. 1); a Llafranc (Barti/Plana/Tremoleda 2004, 50-55) (fig. 1); al Camp de la Gruta (Torroella de Montgri) (Nolla/Casas 1984, 153-157) (fig. 1); a Mas Gusó (Bellcaire/Albons), un dels jaciments principescos en relació al tema que tractem, un lloc ocupat des del bronze final amb notables importacions mediterrànies que hauria perdurat fins al segle II aC i cap al 100 aC la construcció d'una autèntica vil·la de tipus itàlic (Casas/Soler 2004, 141-174) d'història prou ben coneguda (fig. 1); a Tolegassos (Viladamat), on, de bell nou, s'ha observat l'existència d'un camp de sitges i evidències més subtils, del segle II aC i d'una autèntica vil·la romana una mica posterior que només coneixem a través del material abocat en clots, rases, sitges, pous però amb la presència de evidències clares d'una *domus* d'una certa monumentalitat (mosaic de *signinum* amb tesselles, elements arquitectònics de pedra, cobriment mural de paret i material ceràmic o metàl·lic d'aquells anys en gran quantitat (Casas/Soler 2003) (fig. 1); a Vilanera (L'Escala) s'han documentat les restes ben definides d'una vil·la amb un origen en el segle II/I aC (Codina *et al.* 2000, 58; Agustí *et al.* 2002, 165-166) (fig. 1); a l'Olivet d'en Pujol (Viladamat), una de les estacions rurals més notables d'aquest país nostre, un punt de recolzament del treball del camp lligat a un jaciment més gran (Tolegassos?), amb una alta tanca que encerclava un camp de 75 *dolia*, i en un dels angles, una senzilla construcció ben obrada per desar-hi eines, llavors i per ser usada àmpliament durant les etapes de més activitat. És de cap al 100 aC i hauria estat en servei permanentment fins al primer terç del segle I dC i cal considerar-lo un establiment plenament "itàlic" (Casas 1989, 21-46) (fig. 1). No gaire lluny de la Ciutadella de Roses, el jaciment de les Arenes o de la Vinya d'en Guerra, excavat puntualment diverses vegades, ofereix estructures contundents, algunes que cal interpretar com a dipòsits i/o àrees de treball, i que tindria un origen clar dins del segle II aC, potser segona meitat avançada (Nolla/Casas 1984, 90-92; Vieyra 1994, 100-102) (fig. 1). Finalment, i deixem de banda, no cal dir-ho, les estacions clarament indígenes que van desaparèixer sense adaptar-se (el Camp del Bosquet (Camallera), puig de Serra de Daró, puig de Bellcaire...), menys conegudes, difícils de definir o només puntualment explorades, recordariem la Quintana (Cervià de Ter) (fig. 1), amb un camp de sitges ibèriques colgades molt a principi del segle I aC, damunt dels quals es va establir una gran vil·la immediatament després (Casas *et al.* 1990, 22-23; Tremoleda/Castanyer 1993, 143).

És un moment d'enorme dinamisme, de gran activitat, on coincideixen diversos models i maneres de fer i que es troba en l'origen de quasi totes les vil·les romanes que van perdurar i créixer en els anys posteriors.

La segona etapa que definia la història dels Ametllers (Tossa de Mar) era el canvi substancial, des de tots els punts de vista, assolit en època d'August. I també se'ns mostra com un moment d'activitat que en molts jaciments, com a Tossa, significà el gran creixement, la monumentalització i les grans inversions. Ho observem a l'Hort d'en Bach, on la fase 2, sense estructures però amb l'evidència de rases i abocaments que cal datar a l'entorn del canvi d'era (Llinàs *et al.* 2000, 58-60; a Fenals (Lloret de Mar), una gran

bòbila l'origen de la qual cal situar en el darrer terç del segle I aC (Buxó i Tremoleda, 2002, 98), que cal posar en relació amb establiments rurals molt dinàmics de moment sense identificar. Se'ns posa de manifest amb molta força a Pla de Palol, que es va dotar d'una terrisseria immediata (Can Lloverons) per obrar, entre altres coses, les àmfores per comercialitzar el vi (Nolla, ed. 2001, 40-46); al Collet, tal com ens posa de manifest la gran bòbila edificada en aquesta etapa i que es va abandonar entre el 60 i el 65 (Nolla *et al.* 2004, 196-198); a Llafranc, de manera molt clara i en llocs diversos (Barti/Plana/Tremoleda 2004, 135-141). És més que possible que en alguns altres jaciments esmentats però parcialment o insuficientment coneguts, aquest moment hagi tingut un fort significat. Són qüestions que l'anar fent de la recerca haurà de resoldre. En algunes d'aquestes vil·les s'observen elements característics d'una certa monumentalització i de luxe (Els Ametllers i Pla de Palol, per exemple).

Com un apèndix de la fase augustal, amb personalitat pròpia, cal referir-se a tot un seguit de jaciments que tenen el seu origen dins del primer terç/primera meitat del segle I, com Vilarenys (Vall-llobrega) (fig. 1), un conjunt extraordinari, immens, d'història desgraciada i poc estudiat (Cajas *et al.* 2002, 198), Puig Rodon, a Corçà, on la fase inicial s'hauria de situar en aquests moments segons deduïm de les evidències d'excavació aplegades (Casas 1986) (fig. 1) o a Mas de Dalt (Canapost, Forallac) (Nolla 1987) (fig. 1). Puntualment diferent seria el cas de Tolegassos: la fase 1 de la vil·la, amb la creació de la planta original, s'ha de datar en aquests primers anys del segle I (Casas/Soler, 2003) tot recordant, però, l'existència d'unes contundents preexistències anteriors que ja hem comentat.

La tercera etapa d'aquesta evolució, molt més subtil i més puntual, s'hauria de situar dins d'un ventall cronològic que aniria d'època flàvia avançada fins als primers anys del segle II. Correspondria a la fase 3 de l'Hort d'en Bach, amb una elevació general del terreny d'uns 0,60 m (Llinàs *et al.* 2000, 60-68), la fase segona de Pla de Palol, una etapa de llarga durada amb moltes subfases i moviment interior (Nolla, ed. 2002, 109-136); la fase 3 de Llafranc, on espais d'emmagatzematge esdevingueren àrees d'habitació (Barti/Plana/Tremoleda 2004, 141-143); les grans reformes de Mas Gusó (Casas/Soler 2004, 175-196) i de Tolegassos (fase 2) (Casas/Soler 2003), una i altra potser de més cap a mitjan segle, i el probable inici de la història de Raset de Baix (Cervià de Ter) (Fuentes *et al.* 2000, 152-156). Dins d'aquest segle potser caldria situar alguns sòls de mosaic bicolor, blanc i negre, del Collet.

Recordem, altrament, que els inicis d'aquesta etapa van significar l'abandonament de la vil·la de les Arenes (Vieyra, 1994, 100-102) i de la bòbila de Fenals (Buxó i Tremoleda, 2002, 100-101), aquesta darrera clarament relacionada amb el col·lapse del conreu i comerç del vi.

A l'entorn del 200, en època de la dinastia que inicià l'africà Septimi Sever, constatem, com als Ametllers, moviments, reformes i modificacions que semblen afectar tot aquest territori: a l'Hort d'en Bach, s'iniciava la fase 4, amb les primers murs i habitacions ben documentats (Llinàs *et al.* 2000, 69-81), a Vilarenys, amb abandonaments de sectors, canvis d'activitat en altres i reformes contundents (Cajas *et al.* 2002, 195-199), a Llafranc (fase 4) (Barti/Plana/Tremoleda, 2004, 141-143), a Tolegassos, amb les grans reformes tan ben datades de la fase tercera (Casas/Soler, 2003) o a Puig Rodon (fase 2) amb la pavimentació d'alguns sectors amb magnífics sòls d'*opus tessellatum* de diversos colors (Casas 1986, 15-77; Nolla/Casas 1990, 197-199). És més que possible que calgui posar dins d'aquesta etapa la fase primera (o segona) del conjunt termal (Palahi/Vivó 1996, 110-112) o una de les fases del *balneum* de Pla de Palol (Nolla, ed. 2002, 29-40).

El segle III avançat i especialment la segona meitat marquen amb força

una etapa d'un cert moviment en jaciments com Pla de Palol (Nolla, ed. 2002, 109-136) que denoten activitat i confirmen l'arribada continuada de productes mediterranis però també l'abandonament "pacífic" de les tres vil·les que coneixem amb precisió a l'entorn d'Empúries: Vilanera, on, tanmateix, l'existència d'algunes tombes d'inhumació ben datades dins dels segles IV o V fan suposar la continuïtat de l'hàbitat, potser en un altre lloc o d'una altra manera (Codina *et al.* 2000, 58; Agustí *et al.* 2002, 165-166), Mas Gusó (Casas/Soler 2004, 213-22) o Tolegassos (Casas/Soler 2003). No sembla que puguem parlar de casualitats en coincidir plenament amb l'abandonament del solar de l'antiga ciutat, deixant de banda el barri de l'antiga *Palaiapolis* (Sant Martí d'Empúries).

El darrer gran moment de la història de l'ocupació del camp a època antiga se situa dins del baix imperi i de l'antiguitat tardana, entre la quarta i sisena o setena centúria. És etapa de forta activitat, de grans reformes i modificacions però també l'inici de la fi. La major part de les vil·les que coneixem van deixar d'exercir el paper que havien representat fins aleshores, i es van abandonar, si bé sovint el lloc continuà amb presència humana exercint allò que anomenem "vida entre ruïnes", que ens permet observar, resseguir i documentar una continuïtat física però no mental. La vil·la clàssica del baix imperi és morta, i el que ve després és tota una altra cosa.

L'Hort d'en Bach va ser objecte d'una modificació substancial de gran volada en un moment que cal situar a l'entorn del 425 (fase 5) (Llinàs *et al.* 2000, 100-148). És l'edifici que coneixem d'una gran extensió, molt ben obrat i que, parcialment, continua ara mateix en ús. Potser uns decennis abans, a l'entorn del 400, caldria datar la tercera fase de Pla de Palol, amb reformes importants i ben documentades (Nolla, ed. 2002, 136-160). A Llafranc, la fase 5 del jaciment documenta l'existència d'estances residencials que caldria datar molt a principi del segle IV (Barti/Plana/Tremoleda 2004, 141-143). Més dinàmica semblaria la vil·la de Puig Rodon, amb una fase tercera que caldria situar a l'entorn del 300 i un altre moment significatiu d'activitat edilícia que fixariem en el segon quart del segle V

Figura 3. Esquema cronològico-estructural dels jaciments esmentats.

(Nolla/Casas 1990, 199-215), si fa no fa, en el mateix moment que el gran establiment rural de Maçanet. Entre el segle IV i V caldria situar la fase més avançada de la *pars fructuaria* de Raset de Baix (Fuentes *et al.* 2000 152-156). En aquests mateixos anys s'han de situar unes freqüentacions de certa intensitat, relacionades amb la ramaderia, per sobre les ruïnes de Tolegassos. No és de cap manera una continuïtat, però de ben segur que hi ha d'haver alguna mena de relació entre l'edifici abandonat de temps i la nova utilització del lloc (Casas/Soler 2003).

No imaginéssim pas un decreixement dràstic de vil·les durant la baixa romanitat: el conjunt total és, ho veurem de seguida, considerablement alt però, mancats en molts casos d'excavacions, només podem constatar-ne l'existència i el moment final, sempre més imprecís del que voldríem, a partir de l'observació del material més modern recuperat.

Pel que fa a la desaparició d'aquests establiments rurals, les dades tornen a ser concloents, més harmòniques d'allò que podríem haver suposat abans d'endegar aquesta enquesta i, novament, adaptant-se gairebé amb precisió al model teòric que ens ha ofert els Ametllers. L'Hort d'en Bach ha continuat habitat i utilitzat fins ara mateix. És un cas aparentment extraordinari però que imaginem més ben representat del que podríem suposar. Tractant-se de llocs sempre ocupats no és fàcil identificar-los i aproximar-s'hi arqueològicament. El miratge d'aquells que s'abandonaren ho tapava tot de tal manera que era molt difícil veure-hi més enllà. Aquesta és la importància d'aquest jaciment, en mostrar-nos un altre model que ens defugia i el valor numèric del qual desconexem.

Pla de Palol, ben fixat el moment final, es va anar abandonant en un procés d'una generació; entre el 480/490 i el 510/525, s'esglaonen tres subfases que comportaren la desaparició del lloc (Nolla, ed. 2002, 167-182). Hi ha dades suficients com per plantejar el desplaçament de la població cap a llocs relativament pròxims i enturonats (Nolla, ed. 2002, 237-238). Aquell nou establiment, però, no tenia res a veure amb una vil·la.

A Llafranc observem abandonaments d'algun antic sector residencial en un moment imprecís de la segona meitat del segle IV, que són parcialment reocupats en ple segle V amb perduracions que podrien anar una mica més enllà (Barti/Plana/Tremoleda 2004, 141-143). Aquest darrer moment podria correspondre a allò que anomenem "vida entre ruïnes". Tampoc no és possible, ara mateix, fer anar més enllà d'un genèric segle V l'abandonament de Raset de Baix. En canvi a Puig Rodon la darrera etapa de vida de la vil·la es perllongà fins, com a mínim, la segona meitat del segle VI (Nolla/Casas 1990, 212-215). Paga la pena recuperar una informació inèdita que posa de manifest, més enllà de l'abandonament, la "vida entre ruïnes".

El Collet estigué ocupat i funcionant fins a l'entorn del 500, tal com posen al descobert les excavacions efectuades (Nolla/Santamaria/Sureda 2002, 105-106; Nolla/Casas/Santamaria en premsa); a Vilarenys la continuïtat de la vida se'n documenta fins a mitjan segle VI (Cajas *et al.* 2002, 198); al Camp de la Gruta el moment final s'hauria de situar, si no anem errats, a mitjan/segona meitat del segle VI (Nolla/Puertas 1988, 66-74), Mas de Dalt, segons el material recuperat, entre 475/525 (Nolla 1987, 95-96) i La Quintana, si fa no fa, en el mateix moment (Tremoleda/Castanyer 1993, 143).

Sembla clara una crisi forta del model a partir de l'enfonsament de l'imperi romà d'occident i l'ocupació d'aquests territoris pels visigots, que hauria afectat molts, no pas tots, els establiments rurals. En segon lloc se'n fa palès l'atractiu del lloc i la presència de "vida entre ruïnes", una manera de perdurar i perpetuar-se que sembla haver trencat amb el model clàssic però que ens permet connectar amb el món medieval.

Bibliografia

- AGUSTÍ, B., CODINA, D., DEHESA, R., LLINÀS, J., MERINO, J., MONTALBÁN, VARGAS, A. 2002, Excavacions arqueològiques a Vilanera (L'Escala, L'Alt Empordà), *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 161-166.
- BARTI, A., PLANA, R., TREMOLEDA, J. 2004, *Llafranc romà*, Quaderns de Palafrugell 13, Palafrugell.
- BURCH, J., JIMÉNEZ, M. F., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. 2005, *El fundus de Turissa entre el segle I aC l'I dC. Arqueologia de dos establiments rurals, Mas Carbotí i Ses Alzines*, Estudis Arqueològics 6, Girona.
- BUXÓ, R., TREMOLEDA, J. 2002, *Platja de Fenals (Lloret de Mar): una indústria terrissera d'època romana a la Costa Brava*, Col·lecció Es Frares 5, Lloret de Mar.
- CAJAS, Mª J., COLOMEDA, N., FRIGOLA, J., MANZANO, S. 2002, L'excavació de la vil·la romana de Vilarenys (Vall-llobrega, Baix Empordà), *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 195-199.
- CASAS, J. 1986, Excavacions a la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), *Estudis sobre Temes del Baix Empordà* 5, Sant Feliu de Guíxols, 15-77.
- CASAS, J. 1989, *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos. Dos establiments agrícoles d'època romana a Viladamat (campanyes de 1982 a 1988)*, Sèrie Monogràfica 10, Girona.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. 1990, *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Sèrie Monogràfica 12, Girona.
- CASAS, J., SOLER, V. 2003, *La villa de Tolegassos. Una explotación agrícola de época romana en el territorio de Ampurias*, BAR International Series 1101, Oxford.
- CASAS, J., SOLER, V. 2004, *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, BAR International Series 1215, Oxford.
- CODINA, D., DEHESA, R., LLINÀS, J., MERINO, J., MONTALBÁN, C., VARGAS, A. 2000, Prospeccions i excavacions arqueològiques en el sector afectat pel projecte de construcció d'un camp de golf a Vilanera (L'Escala, L'Alt Empordà), *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 57-59.
- CODINA, F., JIMÉNEZ, Mª F., LLOVERAS, Mª J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. 2004, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 201-212.
- FUENTES, M., PUNSETÍ, D., AGUSTÍ, B., MATARÓ, M., RIPOLL, G. 2000, L'establiment rural i la necròpolis de Raset de Baix (Cervià de Ter, Gironès): primeres intervencions arqueològiques, *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 152-156.
- LLINÀS, J., MONTALBÁN, C., RAMÍREZ, A., SUREDA, M. 2000, *L'Hort d'en Bach, del segle II abans de Crist a l'any 2000. La pervivència ininterrompuda d'un hàbitat a Maçanet de la Selva des de la baixa república romana fins als nostres dies*, Estudis i Textos 7, Maçanet de la

Selva/Santa Coloma de Farners.

- NOLLA, ed.: AICART, F., BURCH, J., CANAL, E., FIGUERAS, M., LLINÀS, J., LLORENS, M^a del M., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., PRADO, G. de, SAGRERA, J., SUREDA, M., TREMOLEDA, J. 2002, *Pla de Palol. Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*, Castell-Platja d'Aro.

- NOLLA, J. M. 1987, La vil·la romana de Mas de Dalt (Canapost), *Estudis sobre Temes del Baix Empordà* 6, Sant Feliu de Guíxols, 43-101.

- NOLLA, J. M., CASAS, J., *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona.

- NOLLA, J. M., CASAS, J. 1990, El material ceràmic d'importació d la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), d'època severiana a la baixa antiguitat, *Cypsela* VIII, Girona, 193-218.

- NOLLA, J. M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. 2005, In suo fundo. *La necròpoli oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) i els cementiris rurals de les antigues ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, Estudi General 25, Girona.

- NOLLA, J. M., PRADOS, A., ROJAS, A., SANTAMARIA, P., SOLER, A. 2004, La terrisseria romana del Collet de Sant Antoni de Calonge, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 193-200.

- NOLLA, J. M., PUERTAS, C. 1988, Ceràmiques africanes i material d'importació baix-imperial del jaciment del Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí, Baix Empordà), *Estudis sobre Temes del Baix Empordà* 7, Sant Feliu de Guíxols, 29-77.

- NOLLA, J. M., RAMÍREZ, A. 1995, L'Hort d'en Bach. Un establiment romà a Maçanet de la Selva, *La nostra vila, Maçanet de la Selva* a cura de J. Campeny, Maçanet de la Selva, 55-82.

- NOLLA, J. M., SANTAMARIA, P., SUREDA, M. 2002, Excavacions arqueològiques al Collet de Sant Estudi de Calonge, *Estudis sobre el Baix Empordà* 21, Sant Feliu de Guíxols, 87-112.

- PALAHÍ, L., VIVÓ, D. 1996, L'evolució dels conjunts termals del nord-est de Catalunya. Els casos de les vil·les dels Ametllers (Tossa de Mar) i la Quintana (Cervià de Ter), *Cypsela* XI, Girona, 105-115.

- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., La Quintana. Cervià de Ter, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 143.

- VIEYRA, G. 1994, Excavacions arqueològiques a la vil·la romana de les Arenes (Roses, Alt Empordà), *Segones Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Torroella de Montgrí, 100-102.